

Adam Zamojski

Instytut Stosunków Międzynarodowych i Polityk Publicznych
Wydział Prawa i Nauk Społecznych
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
ORCID 0000-0001-6238-9259

EUROPA JAKO BYT KULTUROWY

EUROPE AS A CULTURAL BEING

„Kultury są organizmami.
Jeśli dokonamy w umyśle przeglądu ich kształtów,
to z pewnością zdołamy wykryć ów prąksztalt kultury,
który jako ideał formalny tkwi u podstaw wszystkich
poszczególnych kultur i ich tak różnych aktualizacji”
[Spengler 2014, s. 94].

ABSTRAKT

Artykuł traktuje o fundamentach kultury europejskiej. Opisuje w syntetyczny sposób takie symboliczne źródła kultury jak filozofia starożytnych Greków, prawo rzymskie, religia chrześcijańska, kultura plemion barbarzyńskich oraz myśl Oświecenia. Specyfika kultury i tożsamości europejskiej zasadza się na ciągłym dialogu z przeszłością.

Słowa kluczowe: Europa, kultura, źródła symboliczne, tożsamość, cywilizacja

ABSTRACT

The article deals with the foundations of the European culture. It describes in a synthetic form the symbolic sources of culture like ancient Greek philosophy, Roman law, Christian religion, the cultural heritage of barbarian tribes and the thoughts of the Enlightenment. The specificity of European culture and identity is based on continuous dialogue with the past.

Key words: Europe, culture, symbolic sources, identity, civilization

WPROWADZENIE

Kultura europejska jest bytem ufundowanym na myśli filozoficznej starożytnych Greków, systemie prawnym starożytnych Rzymian, religii chrześcijańskiej, kulturze barbarzyńskich plemion oraz dorobku epoki Oświecenia. Ten klasyczny zestaw jest przez niektórych badaczy poszerzany. Na przykład Agnieszka Pawlak pisząc o źródłach kultury europejskiej, w pracy *Kształtowanie się tożsamości Europy Środkowej a proces integracji europejskiej* uwzględnia także korzenie arabskie i humanistyczne [Pawlak, 2011, s. 101].

Na kulturę Europy wpływa także wspólna przestrzeń geograficzna oraz homogeniczny charakter populacji tego kontynentu, potwierdzony w ramach projektu genograficznego realizowanego od 2005 roku z inicjatywy National Geographic. Do chwili obecnej udział w tym projekcie wzięło ponad milion uczestników z 140 krajów¹.

Wyniki badań mówią o homogeniczności genetycznej autochtonicznej populacji kontynentu europejskiego. Potwierdzają ją wnioski

---

¹ *The Human Story*, <https://genographic.nationalgeographic.com/> [dostęp: 12 maja 2020 r.]

wynikające z badań prowadzonych od początku lat 90. XX wieku przez Bryana Sykesa, profesora genetyki z Oksfordu, prezesa firmy Oxford Ancestors zajmującej się ustalaniem pochodzenia i migracji *homo sapiens sapiens* przy użyciu metod mapowania DNA². B. Sykes analizie poddał DNA zawarte w mitochondriach, w których substancje pokarmowe przetwarzane są w energię wykorzystywaną przez komórkę (zawierają one 37 genów). Bryan Sykes sporządził genetyczną mapę prehistorycznej Europy. Zlokalizował na niej siedem miejsc, w których prawdopodobnie żyły pramatki współczesnych Europejczyków. Stało się tak w wyniku procesów migracyjnych, które rozpoczęły się w Afryce między 70 tys. a 50 tys. lat temu [Dobbs, 2013, s. 46]. Według B. Sykesa genotyp 95 procent współczesnych Europejczyków pasuje do jednej z siedmiu grup mitochondrialnego DNA, do jednej z siedmiu tzw. „matek Europy”³. Matkom tym (grupom mtDNA) przypisano wiek między 45 tys. a 10 tys. lat.

Już od czasów starożytnych zwracano uwagę na odmienność Europy. Niewielkie rozmiary kontynentu, wyjątkową złożoność mapy fizycznej, która sprzyja działalności ludzkiej – „kręta linia brzegowa, głębokie zatoki morskie, łańcuchy górskie średniej wysokości i łatwe do pokonania rzeki, naturalny podział na regiony wielkości stosownej do kształtowania się wspólnot narodowych, zróżnicowany klimat i przyroda, a przy tym niemal wszędzie obfitość wody, dzięki czemu Europa jest jedynym kontynentem pozbawionym pustyni” [Dobroczyński, Stefanowicz, 1979, s. 7].

Należy w tym miejscu zauważyć, że nie tylko dziedzictwo genetyczne i położenie geograficzne stoją u genezy europejskiej tożsamości kulturowej. Już na początku XIX wieku dostrzeżono, że Europa histo-

---

² *Explore your genetic roots*, <https://www.oxfordancestors.com/> [dostęp: 20 maja 2020 r.]

³ *The Seven Daughters of Eve: Our Ancient Clan Mothers*, <http://www.dna-testing-adviser.com/SevenDaughtersofEve.html> [dostęp: 20 maja 2020 r.]

ryczna nie narodziła się z geografii, choćby z uwagi na to, że geografia ta stale ulegała zmianie. Istotną rolę dla kształtowania się kultury europejskiej odegrały źródła o charakterze ideologicznym i symbolicznym.

KORZENIE KULTURY EUROPEJSKIEJ

Europejska kultura ma swoje korzenie w świecie klasycznym. Tożsamość europejska – jak już wspomniano – czerpie z filozofii starożytnej Grecji, rzymskiego prawa, tradycji judeochrześcijańskiej, dorobku plemion barbarzyńskich oraz wkładu Oświecenia. Pisze o tym między innymi Norman Davis w pracy *Europa – między Wschodem a Zachodem* [Davies, 2007, s. 19].

To w starożytnej Grecji narodziła się europejska filozofia. Ten krąg kulturowy dał Europie i światu filozofów przyrodników – Talesa, Anaksymandra, Anaksymenesa, Heraklita, Pitagorasa, Parmenidesa, Demokryta [Reale, 1999, s. 75–204]. To w humanistycznej szkole sofistów Protagorasa pojawiła się klasyczna estetyka oparta na triadzie: naśladownictwo, iluzja, *katharsis*. To filozofowie greccy – przede wszystkim Sokrates, jego uczeń Platon i uczeń tegoż – Arystoteles, stworzyli podstawy idealizmu obiektywnego (Platon) i realizmu (Arystoteles), które do dziś odciskają swe piętno na systemach filozoficznych. W Grecji stworzono teorię degeneracji ustrojów politycznych oraz koncepcję państwa idealnego zarządzanego przez miłośników mądrości (Platon). Starożytnym Grekom zawdzięczamy także wynalazek demokracji. Ta polityczna koncepcja (przy wszystkich jej wadach) wywarła ogromny wpływ na dzieje Europy i świata poza Starym Kontynentem. Wagę greckiej filozofii krytycznej i greckiego pojęcia demokracji oraz obywatelstwa dla ukształtowania się tego co nazywamy „europejskością” podkreśla m.in. Wojciech Roszkowski w pracy *Roztrzaskane lustro. Upadek cywilizacji zachodniej* [Roszkowski, 2019, s. 23].

Od VIII w. p.n.e. na kulturę europejską miał wpływ starożytny Rzym. Rzymianie byli twórcami morskiej potęgi handlowej oraz ustroju republikańskiego, modelu politycznego najbardziej rozpowszechnionego na świecie. Rzym wchłonął i przetworzył grecką tradycję filozoficzną oraz wierzenia religijne. Dał Europie oryginalny system prawa, stojący u podstawy współczesnych kodeksów. Dzięki Rzymowi w życiu publicznym Europy podstawową rolę zaczęła odgrywać norma prawna. Stała się ona uniwersalną zasadą generującą ład społeczny. Do osiągnięć cywilizacji rzymskiej trzeba zaliczyć również rozwiązania formalne stosowane w procedurach legislacyjnych oraz system sędowniczy [Gołębowski, 2012, s. 53].

Jak pisze Peter Rietbergen w *Europa. Dzieje kultury* – „rzymscy juryści wypracowali system, który nadal stanowi podstawę prawa na znacznych obszarach Europy, a w konsekwencji europejskiego imperializmu począwszy od XVI w. – na znacznych obszarach świata pozaeuropejskiego. Ten proces toczył się równoległe do ekspansji cesarstwa rzymskiego, kiedy coraz więcej podbitych ludów i państw przejmowało podstawowe zasady prawa, które pierwotnie było prawem Rzymu. Zasady te zostały wyłożone w II w. n.e. w *Institutiones* Gajusza – podstawowym tekście prawnym, w którym można znaleźć takie fundamentalne zasady jak ta, że duch prawa jest ważniejszy od jego litery, i w którym daje się zauważyć coraz większy nacisk na równość i domniemanie niewinności” [Rietbergen, 2001, s. 60].

Najsłynniejszą kodyfikacją prawa rzymskiego jest *Corpus iuris civilis* składający się z „podręcznika (wspomnianych *Instytucji* Gajusza), cesarskich dekretów, tzw. *Codex* i *Digesta*, zbioru pojęć dotyczących głównie prawa prywatnego. Wszystko to zebrano w 529 r. n.e. za panowania i na wyraźne polecenie cesarza Justyniana” [Rietbergen, 2001, s. 63].

Bez kodeksów prawnych i rzymskiej literatury Europa byłaby zupełnie inna. Bez łaciny nie powstałyby nawet jej romańskie języki. Trzeba też mieć na uwadze, że bez takich rzymskich wynalazków jak ce-

ment, wypalana cegła, łuki i kopuły nasz świat by się rozpadł w sensie dosłownym [Orłowska-Stanisławska, 2013, s. 59].

Innym istotnym fundamentem europejskiej kultury i tożsamości jest bez wątpienia chrześcijaństwo – dobra nowina Jezusa z Nazaretu. Zdaniem abp. Marka Jędraszewskiego w świetle prawdy o zmartwychwstaniu Pana Jezusa „kształtowała się Europa i jej kultura, których bez chrześcijaństwa nie jesteśmy w stanie zrozumieć” [Jędraszewski, 2017, s. 70].

Ekspansję chrześcijaństwa – tej zuniwersalizowanej plemiennej religii żydowskiej zawdzięczamy w dużej mierze podróżom ewangelizacyjnym Pawła z Tarsu. Niebagatelną rolę odegrały także wydarzenia z IV w. po Chrystusie. Edykt Mediolański cesarza Konstantyna Wielkiego z 313 r., w myśl którego chrześcijaństwo stało się nie tylko tolerowaną, ale i legalną religią, otworzył drogę cesarzowi Teodozjuszowi I Wielkiemu. W 391 r. chrześcijaństwo stało się państwową religią Imperium Romanum. Chryścianizacja Europy postępowała jednak jak twierdzi Jacques Le Goff w pracy *Kultura średniowiecznej Europy* – powoli i nie bez zahamowań [Le Goff, 2002, s. 92].

Przez setki lat Europejczycy budowali swoją tożsamość kulturową, sięgając do tekstów starożytnych i *Biblii*, która stała się księgą Europy oraz pism Ojców Kościoła reprezentujących klasyczną formację intelektualną, między innymi świętego Ambrożego oraz świętego Augustyna. Oni to doprowadzili do konfrontacji chrześcijaństwa ze światem grecko-rzymskim dając podwaliny nowej kulturze [Kłoczowski 2002, s. 13]. Św. Augustyn jest również uznawany za tego, który doprowadził do przełożenia na język chrześcijaństwa idealizmu obiektywnego filozofa Arystoklesa zwanego powszechnie Platonem.

Respektowany współcześnie powszechnie chrześcijański system wartości – heteronomiczny, deontologiczny system etyczny – ukształtowała się w średniowieczu. Europa zawdzięcza to przede wszystkim dokonaniom św. Tomasz z Akwinu na polu XIII wiecznej filozofii i teo-

logii. Tomaszowej konstrukcji prawa naturalnego odwołującego się do dekalogu i cnót teologalnych św. Pawła (wiara, nadzieja, miłość) zawartych w jego *Pierwszym Liście do Koryntian* (13, 13). Święty Jan Paweł II napisał w dziele *Pamięć i tożsamość*, że to chrześcijaństwo dało początek cywilizacji narodów i ich kulturze. Jego zdaniem to „ewangelizacja stworzyła Europę” [Jan Paweł II, 2005, s. 96]. Chrześcijaństwo stało się swego rodzaju pasem transmisyjnym przekazującym rzymską kulturę Europie średniowiecznej.

Przyjęcie religii chrześcijańskiej miało także wymiar cywilizacyjny i polityczny. Zdaniem Normana Daviesa nie ma wątpliwości, że „wejście Polan do Europy dokonało się poprzez Kościół i religię chrześcijańską” [Davies, 2004, s. 21].

Jerzy Kłoczowski zauważa w pracy *Polska – Europa. Od Gniezna 1000 roku do Polski w Unii Europejskiej*, że Polska przez św. Wojciecha, a także Ottona III i papieża Sylwestra II, „współtworzyła rodzącą się jedność kręgu europejskiego chrześcijaństwa (...) była współtwórcą powstającego nowego kręgu europejskiego, co rok 1000 tak dobitnie pokazał. Na tysiąc lat wyznaczyło to Polsce miejsce w Europie (...). Trudno przecenić znaczenie tradycji gnieźnieńskiej (...) wyraźnie przypomina ona Polakom o ich korzeniach zarówno polskich, jak europejskich i chrześcijańskich zarazem” [Kłoczowski, 2002, s. 103].

Należy jednak zauważyć, że już w pierwszym tysiącleciu przed naszą erą „zasadniczego znaczenia nabierał podział między wysoko rozwiniętą kulturą śródziemnomorską grecko-rzymską a ludami, które Grecy czy Rzymianie określali jako barbarzyńskie” [Kłoczowski, 2003, s. 23–24]. Dzisiejsze zróżnicowanie kultury europejskiej jest najprawdopodobniej wypadkową działalności licznych ludów barbarzyńskich: Celtów, Germanów, Daków, Słowian, Bałtów, plemion ugrofińskich i innych. Karol Modzelewski, który w swoich pracach kładzie nacisk na znaczenie barbarzyńskich aspektów europejskiej tożsamości, twierdzi nawet, że bez

odpowiedniego rozeznania tych źródeł wręcz niepodobna zrozumieć złożonej historii naszego kontynentu [Modzelewski, 2004, s. 8].

Trzeba zauważyć także, iż istotny wpływ na europejską kulturę wywarły dokonania myślicieli oświeceniowych. Władysław Tatarkiewicz pisze w *Historii filozofii*, że ta filozofia stosowana usiłowała „zasady filozoficzne zużytkować do celów praktycznych, do zwalczania przesądów i zaszczerpienia światłego poglądu na świat” [Tatarkiewicz, 1997, s. 127].

Oświeceniowy ruch filozoficzny został zapoczątkowany w Anglii i miał postać XVII wiecznego empiryzmu Johna Locke’a. Istotną rolę odegrał tu także wcześniejszy empiryzm metodologiczny Franciszka Bacona z jego teorią idoli i naciskiem na indukcję w ramach pozytywnej części metody. Filozofia oświeceniowa przeniosła się następnie na kontynent. Szczególną rolę odegrali tu filozofowie francuscy i niemieccy. We Francji działał walczący z metafizyką chrześcijańską deista, racjonalista i naturalista François-Marie Arouet zwany Wolterem, wydawca i duch sprawczy *Encyklopedii* Denis Diderot, materialista Julien Offray de La Mettrie, sensualista Étienne Bonnot de Condillac, pozytywista Jean le Rond D’Alembert, utylitarysta Claude Adrien Helvétius i potępiający cywilizację a wielbiący naturę Jean-Jacques Rousseau. W Niemczech filozofia Oświecenia stanęła na stanowisku nie empiryzmu, ale racjonalizmu. Wypadkową tego były scholastyczny i analityczny racjonalizm Christiana Wolffa oraz krytycyzm Immanuela Kanta zgodnie, z którym podmiot jest warunkiem przedmiotu, a pojęcia są warunkiem doświadczenia.

Wpływ na kształtowanie się oświeceniowego fundamentu kultury europejskiej wywarli także myśliciele polscy. Empirystyczna i pozytywistyczna filozofia polskiego Oświecenia wydała kilku wybitnych przedstawicieli. Byli to przede wszystkim wszechstronny uczony – matematyk, przyrodnik, pedagog, językoznawca i filozof Jan Śniadecki oraz Stanisław Staszic i Hugon Kołłątaj, którzy na polu filozofii moralnej zajmowali stanowisko empirystyczne. Zarówno S. Staszic jak i H. Kołłą-

taj byli przeciwnikami metafizyki, uznawali jedynie empiryczną wiedzę o faktach, inną wiedzę mieli za niemożliwą i niepotrzebną [Tatarkiewicz, 1997, s. 187].

Oświecenie doprowadziło do upowszechnienia kartezjańsko-newtonowskiego – scjentystycznego paradygmatu mechanistycznego zgodnie, z którym – jak pisze Andrzej Wierciński w pracy *Magia i religia. Szkice z antropologii religii* – „świat interpretuje się z punktu widzenia zasad budowy i funkcjonowania całkowicie namacalnej, precyzyjnie działającej maszyny, a w ostatecznej redukcji jako zbiór materialnych cząstek oddziałujących ze sobą w przestrzenno-czasowym polu bezosobowo pojętych sił. Otoczenie pozaludzkie ulega więc dezanimizacji i depersonifikacji, tracąc swą celową strukturę. Przeplataniem się ślepego przypadku w formie mutacji genetycznych i równie ślepej konieczności selekcji kierunkowej tłumaczy się nawet genezę samego człowieka, który ostał się jako jedyna istota celowo myśląca i dążąca do indywidualnej autonomizacji” [Wierciński, 1994, s. 93].

Oświecenie było przełomowym momentem w rozwoju cywilizacji europejskiej. Szerzej do tego problemu odniosłem się w monografii *Tożsamość cywilizacji europejskiej. Geneza, kompleks konstytuujący i kierunki transformacji* [Zamojski, 2015, s. 283–290]. Idee i koncepcje myślicieli oświeceniowych – dążenie do osiągnięcia możliwie największej rozumności, wyzwolenia umysłu z błędów i uprzedzeń, doskonalenia się ludzkości, powrotu do natury o matczynym obliczu – o których pisze Zbigniew Drozdowicz w pracy *Filozofia Oświecenia* [Drozdowicz, 2006, s. 10–12] – prowadząc do przewartościowania dotychczasowych, specyficznych dla cywilizacji chrześcijańskiej wartości, doprowadziły w efekcie do modernizacji Europy.

ZAKOŃCZENIE

Przyglądając się scharakteryzowanym wyżej elementom konstytutywnym dla europejskiej kultury można zaryzykować tezę, iż specyfika kultury i tożsamości europejskiej zasadza się na ciągłym dialogu z przeszłością. Zauważalne jest jednak zmniejszenie znaczenia chrześcijaństwa, zwłaszcza w Europie Zachodniej. Uwidaczniają to statystyki uczestnictwa w podstawowych praktykach religijnych. Zdaniem metropolity krakowskiego abp. Marka Jędraszewskiego przyszło nam wręcz żyć w czasach, w których „prawo do szydzenia z najświętszych dla chrześcijan wartości jest bardziej szanowane i chronione niż największe świętości i osobista godność osób wierzących” [Jędraszewski, 2017, s. 66].

Wyzwaniem dla spójności kulturowej Europy staje się też proces imigracji oraz obecność na Starym Kontynencie diaspory muzułmańskiej będącej nośnikiem cywilizacji arabskiej i jej wzorów kulturowych. Dodatkowo w ramach społeczności muzułmańskich mamy do czynienia z wysokimi wskaźnikami dzietności (zdecydowanie powyżej prostej zastępowalności pokoleniowej, realizowanej przy wskaźniku o wartości 2,1 dziecka przypadającego na kobietę w wieku reprodukcyjnym), przy niskim średnim europejskim wskaźniku dzietności oscylującym wokół wartości 1,6. To może spowodować, że około 2050 roku co piąty Europejczyk będzie muzułmaninem, a zatem także nośnikiem kultury przesyconej islamem.

Aktualne problemy Europy nie mają wyłącznie wymiaru ekonomicznego. Zdzisław Krasnodębski akcent kładzie tutaj na aspekt kulturowy. W pracy *Większego cudu nie będzie* Z. Krasnodębski stawia diagnozę, że „dzisiejszy kryzys wielu państw Europy skorelowany jest z upadkiem wiary. Zapaść demograficzna, kultura posthistoryczna i narcystyczna, odrzucająca poświęcenie i ofiarę, wiąże się z erozją chrześcijaństwa” [Krasnodębski, 2001, s. 177]. Konsekwencje procesu opisywanego przez Zdzisława Krasnodębskiego nie napawają optymiz-

zmem. Pamiętać też wypada o słowach Karola Wojtyły – św. Jan Paweł II, którego setną rocznicę urodzin obchodziliśmy 18 maja 2020 r. mówił w Gnieźnie podczas pielgrzymki do Polski w 1997 r., że „Europa potrzebuje ludzi, których sumienia będą wypalone jak cegły w ogniu Ewangelii (...) wtedy przeżyje i ocaleje” [Szewczak, 2020, s. 182].

Europa może być dumna ze swojego dziedzictwa kulturowego, ale zgodnie z dewizą Unii Europejskiej – *In varietate concordia* („Jedność w różnorodności”) – powinno się znaleźć w niej także miejsce dla licznych, wartościowych europejskich kultur narodowych.

BIBLIOGRAFIA

- Davies, N., (2007), *Europa – między Wschodem a Zachodem*, Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Davies, N., (2004), *Złote ogniwa. Polska – Europa*, Warszawa: Wydawnictwo Rosikon Press.
- Dobbs, D., (2013), *Niespokojne geny*, „National Geographic” Nr 1 (160).
- Dobroczyński, M., Stefanowicz, J., (1979), *Tożsamość Europy*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Drozdowicz, Z., (2006), *Filozofia Oświecenia*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Explore your genetic roots*, <https://www.oxfordancestors.com/> [dostęp: 20 maja 2020 r.].
- Gołębski, F., (2012), *Cywilizacja europejska*, Warszawa: Wydawnictwo Poltext.
- Jan Paweł II, (2005), *Pamięć i tożsamość*, Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Jędraszewski, M., (2017), *Kto szuka prawdy szuka Boga*, Kraków: Wydawnictwo M.
- Kłoczowski, J., (2003), *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

- Kłoczowski, J., (2002), *Polska – Europa. Od Gniezna 1000 roku do Polski w Unii Europejskiej*, Gdańsk: Wydawnictwo Novus Orbis Sp. z o.o.
- Krasnodębski, Z., (2001), *Więszszego cudu nie będzie*, Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej.
- Le Goff, J., (2002), *Kultura średniowiecznej Europy*, Gdańsk–Warszawa: Wydawnictwo Marabut – Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Modzelewski, K., (2004), *Barbarzyńska Europa*, Warszawa: Wydawnictwo Iskry.
- Orłowska-Stanisławska, J., (2013), *Siedem wrót do chwały*, „National Geographic” Nr 4 (163).
- Pawlak, A., (2011), *Kształtowanie się tożsamości Europy Środkowej a proces integracji europejskiej*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe GRADO.
- Reale, G., (1999), *Historia filozofii starożytnej*, Tom 1, Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Rietbergen, P., (2001), *Europa. Dzieje kultury*, Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza.
- Roszkowski, W., (2019), *Roztrzaskane lustro. Upadek cywilizacji zachodniej*, Kraków: Biały Kruk.
- Spengler, O., (2014), *Zmierzch Zachodu. Zarys morfologii historii powszechnej*, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Szewczak, J., (2020), *Idiotokracja czyli zmowa głupców*, Kraków: Biały Kruk.
- Tatarkiewicz, W., (1997), *Historia filozofii*, Tom 2, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- The Human Story*, <https://genographic.nationalgeographic.com/> [dostęp: 12 maja 2020 r.].
- The Seven Daughters of Eve: Our Ancient Clan Mothers*, <http://www.dna-testing-adviser.com/SevenDaughtersofEve.html> [dostęp: 20 maja 2020 r.].
- Wierciński, A., (1994), *Magia i religia. Szkice z antropologii religii*, Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Zamojski, A., (2015), *Tożsamość cywilizacji europejskiej. Geneza, kompleks konstytuujący i kierunki transformacji*, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego.